

Bűnözéskontroll extra: a transznacionális termelési hálózatok kockázatmenedzselésének sajátos vonásairól

Etémakör bevezetéseként Korinek László következő okfejtésére hívom fel a figyelmet: „...a bűncselekmények elkövetése és a büntető igazságszolgáltatás intézményei között nincs olyan kapcsolat, amely meghatározó jelentőségű hatásokat idézne elő. Ezért hibás például a visszaszorítandó magatartásokat pusztán vagy legalábbis döntően súlyosabb büntetések kilátásba helyezésével kezelni kívánó kriminálpolitika”².

Ugyanitt Korinek egy másik – tárgyunk szempontjából igencsak lényeges – szempontra is rámutat. Nevezetesen arra, hogy a bűnözés számos formája (és a szervezeti bűnözés igencsak ebbe a körbe tartozik) átlépte az országhatárokat. Ebből pedig az következik, hogy „a nemzetközi kriminalitásra nemzetközi bűnüldözéssel kell válaszolni”³. Bassiouni másfél évtizeddel korábbi kijelentését⁴ idézve hangsúlyozza, hogy kikerülhetetlen a bűnüldözés globalizálódása. Az ebbe az irányba tett több irányú lépések nem mentesek az ellentmondásoktól.⁵ Úgy vélem, az előző megfogalmazásokból levonható az a következtetés, hogy a dolgok jelen állása szerint az egyik részről egyre tökéletesedő, és mindinkább önszabályozó *hálózatrendszerrel szemben* egy ma még tökéletlen (vagy legalábbis a kívánatostól elmaradott), erőteljesen megkésett, ám számos nehézség árán mégis mindinkább finomodó és egyre adekvátabb *ellenhálózat* van kibontakozóban. Azonban mindkét hálózat számos, a jogállamiság alapjait próbára tevő megoldásokat is tartalmaz.

I. A megelőzés dilemmái

Korinek László fentebb elsőként hivatkozott megállapítását témakörünkön belül több szempont színezi. Ilyennek tekinthető például, hogy a társadalmi (makro- és mikro-) környezeti körülmények analízise csak részben ad magyarázatot arra, vajon valamely, az adott időben és helyen jogi szabályozásba foglalt normát miért sértenek meg. Ennek a viselkedés megértését

¹ Irk Ferenc egyetemi tanár, igazgatói tudományos tanácsadó, OKRI.

² KORINEK László: Újabb tendenciák. *Belügyi Szemle*, 61. (2003) 1. sz., 20. o.

³ Uo. 22. o.

⁴ BASSIOUNI, Cherif M.: The Future of International Criminal Justice. *Pace Law Review*, 11. (1999) 2. sz., 311. o. Idézi: KORINEK: *Újabb tendenciák...* 23. o.

⁵ Erre a példákat bőséggel sorolja Korinek a fentebb idézett tanulmányában.

célzó elemzésnek ki kell terjesztenie a figyelmet arra is, milyen lehetőségek állhatnak rendelkezésre ahhoz, hogy a bűnözéskontroll az adott körülmények között – figyelembe véve elsősorban valamely cselekmény társadalmi veszélyességét – hatékonyan működjön. Számos kutatás jutott arra a megállapításra, hogy ezeknek a – kitervelés során különösen intellektuálisnak tekinthető – tetteknek a megvalósítói esetében (akik gyakran nem is valamely jogi norma megsértésének a szándékával követik el azokat), a bűncselekmények számszerű többségét kitevő tettek elkövetőihöz képest az *elrettentés eredményesebb* tud lenni. Ennek háttérében a szakértők többnyire a *racionális választás* elméletének (a korábban részletesen ismertetett) érvényre jutását vélik megtalálni.

*William J. Chambliss*⁶ szerint a fehérgalléros, de különösen a vállalati bűnelkövetők között kevesebb a visszaeső, mint az egyéb bűnelkövetők körében. *Kip Schlegel*⁷ azt állítja, hogy mind az üzleti, mind a magánéletben a menedzserek lehetőség szerint kerülnek a kockázatokat, mert megfontolatlanáguk kedvezőtlenül hathat a magánéletükre és az üzleti tevékenységükre. Ebből vonja le a következtetést *Raymond Paternoster*: ha ez így van, akkor az olyan formális szankciók, mint a pénz- vagy a börtönbüntetés hatékonyak lehetnek e személyek elrettentése céljából.⁸ Ehhez járul a vállalati bűncselekmények egy további jellegzetessége: ezek a tettek – természetüket tekintve – instrumentalizáltak és stratégiaiak, ami azt jelenti, hogy valamely gazdasági haszon elérésére irányulnak. Szinte soha nem fedezhető fel körükben az elkövetés élményként megélése, hiányzik belőlük a spontaneitás csakúgy, mint az érzelem. Az elkövetők hideg fejjel kockázatelemzéseket végeznek, s ennek végeredménye szerint cselekszenek.⁹ Ebből következtetnek a szakemberek arra, hogy e cselekménykór elkövetői beilleszthetők a *racionális választás elméletét követő emberek* csoportjába. Az általuk elvégzett kockázatelemzés része annak az eldöntése is, hogy az e körben megvalósított tett milyen hatással lesz a *közvéleményre*. A vállalati bűncselekmények elkövetése esetében ez döntő szempont. Empirikus vizsgálatok arra a megállapításra jutottak, hogy a közvélemény abban bizik, hogy a kilátásba helyezett vagy a kiszabott börtönbüntetés képes az elkövetőt a további jogsértéstől visszatartani.¹⁰

⁶ CHAMBLISS, W. J.: State-organized crime. *Criminology*, 27. (1989) 194. o.

⁷ SCHLEGEL, Kip: *Just Deserts for Corporate Criminals*. Boston, 1990. 16. o.

⁸ PATERNOSTER, Raymond – SIMPSON, Sally: A Rational Choice Theory of Corporate Crime. In SHOWER, Neal – WRIGHT, John Paul (Eds): *Crimes of Privilege: Readings in White-Collar Crime*. New York, 2001. 194–195. o.

⁹ Lásd KADISH, Sanford H.: The use of criminal sanctions in the enforcement of economic regulations. In GEIS, Gilbert – MEIER, Robert F. (Eds): *White-collar crime*. New York, 1977. 305. o.; BRAITHWAITE, John – GEIS, Gilbert: On Theory and Action for Corporate Crime Control. *Crime and Delinquency*, 28. (1982) 302. o. Idézi PATERNOSTER–SIMPSON: *A Rational Choice Theory...* 194–195. o.

¹⁰ Lásd erről különösen CULLEN, Frances T. – DUBECK, Paul J.: The myth of corporate immunity to deterrence. *Federal Probation*, 49. (1985); CULLEN, F. T. – MATHERS, R. – CLARK, G. – CULLEN, J. B.: Public support for punishing white-collar crime. *Journal of Criminal Justice*, 2. (1983) 485. o.; FRANK, J. – CULLEN, F. T. – TRAVIS, L. E. – BURNTAGER, J. L.: Sanctioning corporate crime. *American Journal of Criminal Justice*, 13. (1989). Idézi PATERNOSTER–SIMPSON: *A Rational Choice Theory...* 195. o.

A szakemberek jelentős része azonban úgy véli, hogy az elkövetői kör és az elkövetés jellemzőiből fakadóan a prevenció tradicionálisként számon tartott céljai (elrettetés, rehabilitáció stb.) még a hagyományosan ilyenként számon tartott bűncselekményekhez viszonyítva is kevésbé valósulhatnak meg. Ezért a kriminológiának a megszokott eszköztárából itt gyakorlatilag alig valami használható. Első megközelítésből is könnyű belátni: egy, gyakran a vállalati döntéshozatal legszűkebb körén belül megvalósuló bűncselekményt ugyan miként lehetne a külső szereplők közötti konfliktus lezárására létrehozott olyan eszköztárral, mint a büntetőjog, eredményesen kezelni?¹¹ *John Braithwaite és Gilbert Geis* szerint a legfontosabb különbségek a következők:¹²

1. ÁLLÍTÁS

Amíg a hagyományos bűncselekmények többségében a cselekmény könnyen nyilvánvalóvá válik, addig a vállalati bűnök esetében a következmény általában nem válik egykönnyen láthatóvá. Ebből következik az, hogy a jogi eszközöket alkalmazó intézmények (például a rendőrség) az első esetben jellemzően reaktív módon reagálnak a tudomásukra jutott bűncselekményre, míg a második esetben a kontroll és a megelőzés érdekében proaktív módon kell, hogy fellépjenek.

2. ÁLLÍTÁS

Amikor egy bűncselekmény nyilvánosságra jut, a hagyományos bűncselekmények körében a gyanúsított elfogása általában nehézségekbe ütközik, míg a vállalati bűnök elkövetői esetében ez többnyire könnyűszerrel végrehajtható. Ez a jellegzetesség lényegében kiegyenlíti a 1. állításban megfogalmazott nehézségeket. Ráadásul ezekben az esetekben a jogilag gyakran vitatott, ám a bűnüldöző hatóságok által előszeretettel alkalmazott csapdaállítás is eltérő módon valósul meg, s a proaktív kontroll esetében a szakemberek körében kevésbé vitatott.

3. ÁLLÍTÁS

Amennyiben a bűnelkövetőt elfogják, a hagyományos bűncselekmények körében a bűnösség megállapítása általában egyszerű, míg ez a vállalatokon belüli bűncselekmények esetében csaknem mindig nehézséget jelent. A bizonyítás során jelentős költségek merülnek fel, amelyeknek csak egy része kapcsolódik a közvetlen bünfelderítéshez. A különböző könyvelési adatok között nem könnyű eligazodni, s a csalás megvalósulását éppúgy nehéz bizonyítani, mint

¹¹ Lásd erről bővebben BRAITHWAITE–GEIS: *On Theory and Action...* 361–362. o.

¹² BRAITHWAITE–GEIS: *On Theory and Action...* 362–378. o.

a gyakran közvetett oksági kapcsolatot valamilyen károkozás és annak következményei között. Nem hanyagolhatók el azok a költségek sem, amelyek közvetlenül vagy közvetve a nagyhatalmú politikusok bűnösségének a bizonyítási nehézségeivel függenek össze. Összegezve: a szervezeti bűncselekmények esetében a hatalom és a sérelem elszenvedője közötti bonyolult jogi összefüggések tisztázása okozza e bűncselekmények legfőbb bizonyítási nehézségeit.

4. ÁLLÍTÁS

Ha egy „szokásos” bűnelkövető elítélésre került, a büntetés elrettentő hatása kétséges, ellenben a szervezeti bűncselekmények esetében ez igen erőteljes lehet. Amennyiben elfogadjuk a *labeling*-teóriát, úgy azt is látnunk kell, hogy a hagyományos bűnelkövetőt a megbélyegzés egyre inkább beleviszi abba a közösségbe, amelyekben büntetését tölti, s ezért a büntetés-kiszabás elrettentő és kezelő hatása elhanyagolható, sőt, épp ezáltal válhat egy szubkultúra hierarchiájában elismerést érdemlő szereplőjévé. A vállalati bűnök elkövetői ezzel szemben a társadalom megszokott keretei között kívánnak sikereket elérni, ezért esetükben az ilyen környezetből való kizárással fenyegetés sokkal inkább lehet hatásos. Mindazonáltal azt is meg kell jegyezni, hogy a büntetés elrettentő hatásának az elismerése e bűncselekménycsoporton belül sem kizárólagos, csupán többség által elfogadott megállapítás.

5. ÁLLÍTÁS

Amíg a munkalehetőség hiánya a hagyományos bűncselekmények kontrollja esetében nem túlságosan kerül akár a társadalom, akár az érintettek figyelmének a középpontjába, addig a vállalati bűncselekmények kontrollja alkalmával igen hatékony lehet. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a társadalom természetesnek tartja, hogy aki bűncselekményt követ el és ezen rajtaveszt, azt „kivonják a forgalomból”. Ez a fegyver azonban célt téveszthet. A gazdasági életben tevékenykedők esetében a magas státuszú emberek számára létszükséglet, hogy döntéseket hozzanak. Gyakran a beosztottaik jövője is azon múlik, hogy a vezetőik milyen teljesítményt nyújtanak a szervezet érdekében. S mivel működő szervezetről van szó, nem biztos, hogy például egy felelőtlenül gondolkodó, a jogszabályi előírásokat megszegő környezetvédelmi mémök lecserélése egy másakra nem ugyanoda fogja juttatni a vállalatot, mint az elődje.

6. ÁLLÍTÁS

A rehabilitáció a hagyományos bűncselekmények kontrollintézményei körében sikertelen, azonban a vállalati bűncselekmények esetén hatékony lehet. Ez arra vezethető vissza, hogy a szervezetek struktúrája képlékenyebb, könnyebben változtatható, formálható, mint az ember

személyisége. A szervezeti struktúra reorganizációja egyszerűbben oldható meg, mint az ember személyiségének a megváltoztatása.

A *prevenció lehetőségeinek* a vizsgálata során kiindulásként fogadjuk el azt a korábban többször nyomatékosan említett megfigyelést, amelyik szerint az ún. *street crime* elkövetők zürös életvitelével szemben a potenciális *fehértállós elkövetők döntő többsége rendezett szociális környezetben él és dolgozik*. Miként ezt több előzőekben idézett szerző hangsúlyozza, a szervezetekben tevékenykedők, így az azokat irányítók jellemzően racionális döntéseket hoznak, amelyek következményeit is igyekeznek áttekinteni, s tevékenységüket a rájuk vonatkozó szabályok által kijelölt keretek között végzik. Ebből következően számukra a kontroll kihatását nemcsak a büntetés lehetséges bekövetkezése jelenti, hanem más, a *büntetőjogon, sőt általában a jogon kívüli negatív következmények* eshetősége is. A racionális döntés elméletének akceptálása esetén ez különösen hangsúlyos szempont.¹³ Ebből pedig az következik, hogy a *kívánatos vezetői döntéseket és cselekvéseket elősegítő környezeti feltételek* jogon belüli, de még inkább jogon kívüli kedvező feltételeire is szükség van. Amint azt az előzőekben láthattuk: számos esetben társadalmi-gazdasági, nem ritkán világméretű rendszerhibákkal állunk szemben, amelyeknek csak egyik láncszeme a kárkövetkezményt előidéző személy.

A menedzserdeviancia (és bűnözés) megelőzésében a bűnelkövetési lehetőségek csökkentése mellett a másik esélyes preventív zóna a *szociális kontroll*. Sikerességének előfeltétele, hogy a *társadalommal sikerüljön elfogadtatni azt a tényt, miszerint a bűnelkövetésnek és a bűnözésnek a most tárgyalt formája éppoly káros a közösségekre, mint a hagyományos, jól ismert, és a közösségek által régóta ilyennek tekintett más, hagyományos bűncselekmények*, mint például az emberölés vagy a vagyon elleni vétkek. Braithwaite nyomatékosan hívja fel a figyelmet arra, hogy ez a felfogás akkor gyökereszedhet meg, ha a fehértállós bűncselekmények elkövetését ugyanolyan szégyen, megszegyenülés kíséri, mint a tradicionális bűncselekményekét.¹⁴ Van olyan felfogás, amelyik szerint ennek a legcélravezetőbb módja, ha az ilyen emberek és szervezetek a bűnelkövetés után *negatív publicitást* kapnak. A vállalatok vezetői ugyanis imázsuk megőrzését rendkívül fontos értéknek tekintik. Ugyanakkor az is nagyon kellemetlenül érinti őket, ha családjuk, barátaik, üzlettársaik miattuk kedvezőtlen színben tűnnek fel.¹⁵

A megelőzés útjában álló *legfőbb akadály*, hogy bár egyértelmű magának a tettnek a lényege: a megtévesztés; azonban – ellentétben az egyéb bűncselekmények túlnyomó többségével – ezúttal nem az elkövető, hanem a *sértett kör felderítése, illetve megtalálása* okoz nehézséget. Sparrow hívja fel a figyelmet arra, hogy e bűncselekmények jelentős része teljes

¹³ Vö. SHOVER-WRIGHT: Controlling White-Collar Crime? Introduction. In SHOVER-WRIGHT: *Crimes of privilege...* 359. o.

¹⁴ FISSE, Brent – BRAITHWAITE, John: *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*. Albany, NY, 1983. 143. o. Idézi BENSON, Michael L. – SIMPSON, Sally: *White-Collar Crime. An Opportunity Perspective*. New York – London, 2009. 198. o.

¹⁵ FISSE-BRAITHWAITE: *The Impact of Publicity...*; SIMPSON, Sally S. – GARNER, Joel – GIBBS, Carole: *Why do Corporations Obey Environmental Law?* Washington DC, 2007; SIMPSON, Sally S. – PIQUERO, Nicole L.: Low Self-Control, Organizational Theory, and Corporate Crime. *Law & Society Review*, 36. (2002). Idézi BENSON-SIMPSON: *White-Collar Crime...* 198. o.

mértékben rejtve marad a nyilvánosság számára. Ellentétben a közterületi bűncselekményekkel, ahol nyilvánvaló a sértett személyének ismerete által a bűncselekmény elkövetettsége, itt ennek hiányában sem mondhatjuk azt, hogy ahol nem ötlük szemünkbe bűncselekmény, ott nem is fordul elő ilyen.¹⁶ Ugyanő hívja fel a figyelmet arra is, hogy „a fehérgalléros bűnözés kontrolljának a kulcsa annak megértésében van, hogy a legitim gazdasági aktivitás hogyan teremt lehetőséget a becsapásra, a bizalommal való visszaélésre és a másokkal szembeni özszeesküvésre”.

Habár az előzőekben arról esett szó, hogy egy optimistának nevezhető forgatókönyv szerint legalábbis a vállalati bűncselekmények megelőzése gyakran sikeresebb lehet a hagyományos bűncselekményekhez viszonyítva, ez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy – a hagyományos jogrendszeren belül – akár a prevenció, akár a restitúció automatikusan jobban működne ebben a körben. Ennek oka *John Braithwaite és Gilbert Geis* ímént idézett 3. állításában rejlik. Nagy hatalommal rendelkező szervezetek esetében a vád bizonyítása rendkívül nehéz.¹⁷

A most tárgyalt bűncselekmények megelőzése során tehát – szemben a hagyományos bűncselekményekkel – előkelő szerephez jut a büntetőjogon kívüli jogi lehetőségek közül egyrészt a közigazgatási, másrészt a polgári jog.¹⁸ Ezek bármelyike alkalmas lehet arra, hogy egy előny-hátrány, vagy haszon-költség elemzés eredményeként a potenciális bűnelkövető a lehetőségeket olyan kockázatosnak ítélje meg, hogy annak realizálásától elálljon. Legalábbis mindaddig, amíg számítani lehet arra, hogy valamely állam joghatósága képes nemcsak szankciókkal fenyegetni, hanem ilyenek kiszabására és kikényszerítésére is lehetősége nyílik.

II. Állami szabályozás és kontroll

Az *állami szabályozás lényegi eleme a kontroll*, ami viszont – tegyük mindjárt hozzá – nem egyedül állami privilégium, mivel – a prevencióval együtt – az aktorok körét ennél szélesebb körben érdemes keresni, és lehet megtalálni. Nem véletlen, hogy a címbeli két tevékenységet együttesen és egységesen tárgyaljuk, hiszen egymást kiegészítő tevékenységekről van szó. Mind az állami, mind a vállalati belső, és a vállalaton kívüli külső, de nem állami ellenőrzés része annak a megelőzésnek, amelynek a célja társadalom-, közösség- és egyéncárosító következmények lehetőségeink az elhárítása, vagy amennyiben ez nem valósulhat meg, úgy legalább a következmények minimalizálása.

¹⁶ SPARKIN, Malcolm K.: *Fraud Control In the Health Care Industry: Assessing the State of the Art. Research in Brief*. Washington DC, 1998. Idézi BENSON-SIMPSON: *White-Collar Crime...* 219. o.

¹⁷ Vö. BRAITHWAITE-GEIS: *On Theory and Action...* 378. o.

¹⁸ BENSON-SIMPSON: *White-Collar Crime...* 184. o.

A szervezetellenőrzésnek alapvetően két fajtája ismeretes.¹⁹ Ezek egyikét nevezhetjük *belső ellenőrzésnek*, azaz amikor ugyanaz a szervezet végzi el ezt a feladatot, amelyik a szervezet aktivitásának az irányításán keresztül meghatározza annak tevékenységét és politikáját.²⁰ Hagyományosan két érdekközösség tartozik ide: egyrészt a tulajdonosi, másrészt a menedzseri csoport. Ők döntenek el a preferenciák meghatározásán keresztül a szervezet működésének a fő irányait. A *tulajdonosok* elsősorban a hosszú távon érvényesülő nyereségességben, míg a *menedzserek* főként a hosszú távra biztosított jövedelmükben érdekeltek.²¹ Hozzájuk társulnak a *részvényesek*, akik a rövid távon megtérülő befektetéseikre helyezik a hangsúlyt. Ennek a ténynek az esetlegesen kárt okozó tevékenység kifejtése során kiemelkedő jelentősége van, mert mindhárom kör más-más megfontolásból számos, a tágabb értelemben vett köz érdekeit szolgáló tevékenység elvégzésében ellenérdekelni lehet.

Kutatók Kanadában, Nagy-Britanniában, Ausztráliában és az Egyesült Államokban behatóan tanulmányozták, hogy a különféle vállalatok szabályszerű működésére hivatott *ellenőrző hivatalok milyen elvek mentén és miféle gyakorlatot követve végzik a tevékenységüket*. A kapott eredmények meglehetősen kiábrándítóak, merthogy a legfontosabb tapasztalat az volt, miszerint e tevékenység többnyire hatástalan. A vizsgálatok semmiféle összefüggést nem mutatnak azok céljával, s kevés közülük van a realitásokhoz is. A *belső vizsgálatokat* végző személyek legfőbb feladata, hogy bebizonyítsák alkalmazóik munkájának a megfelelő színvonalát, hangsúlyozva, hogy ők se nem rendőrök, se nem vizsgáló ügyészek. Tevékenységük összetett, *mandátumuk* – megnevezve vagy elhallgatva e tényt – *arra irányul, hogy a költséghatékony-ság megfelelőségéről alkossanak véleményt, s ennek javítása érdekében tegyenek javaslatokat*. Pontosan tisztában vannak azzal, hogy amennyiben erős kritika alá vetik a vállalat vezetőinek a tevékenységét, úgy állásvesztéssel néznek szembe. A legnagyobb vállalatok felső vezetése ráadásul elmélyült kapcsolatokat ápol azokkal a politikusokkal és közhivatalokkal, akiknek, illetve amelyeknek – *külsőként* – ellenőrizniük kellene e szervezetek szabályszerű működését. Nem segítik a kívánatos hatás elérését azok a büntetőbíróóságok által kiszabható lehetséges *szankciók*, amelyek eleve *inadekvátak a kizárólagos profitszenlélet visszaszorítására*. Bár a börtönbüntetés elvileg szerepel mint lehetőség a súlyos bűncselekményt elkövető vezető tetteinek a megtorlására, ennek kiszabására csak a legritkább esetekben kerül sor.²²

Sokakban felmerül a kétség és felüti a fejét a *félelem, hogy vajon a globalizált világban a vállalatok teljesen kicsúsznak-e a hatósági kontroll alól? A tapasztalatok azt mutatják,*

¹⁹ Vö. BILIMORIA, Diana: Corporate Control, Crime, and Compensation: An Empirical Examination of Large Corporations. In SHOWER-WRIGHT: *Crimes of Privilege...* 297. o.

²⁰ Így MIZRUCHI, M. S.: Who controls whom? An examination of the relation between management and boards of directors in large American corporations. *Academy of Management Review*, 8. (1983) 3. sz. Idézi BILIMORIA: *Corporate Control...* 297. o.

²¹ MONSEN, R. Jr. – DOWNS, A.: A theory of large managerial firms. *The Journal of Political Economy*, (June 1965). Idézi BILIMORIA: *Corporate Control...* 297. o.

²² Vö. SNIDER, Lauren: The Politics of Corporate Crime Control. In PEARCE, Frank – WOODWISS, Michael (Eds): *Global Crime Connections: Dynamics and Control*. London, 1993. 215–216. o. és az ott idézett irodalmat.

hogy – átmeneti vereséget követően – a nemzetközi és független nemzeti kontrollintézmények magukra találnak, és rábukkannak azokra a megváltozott körülmények között is hatékony módszerekre és eszközökre, amelyek segítségével a piaci szereplők tevékenysége többnyire kordában tartható.²³ Ennek ellenére érdemes megfontolni *Shover és Wright* e témához kapcsolódó gondolatait. Szerintük²⁴ mind a jelenlegi tárgykörünkbe tartozó bűnözés, mind annak kontrollja láthatóvá teszi, hogy a *globális gazdaság és a transznacionális szervezetek* növekedése mekkora *kihívást* jelent. Noha a nemzetközi kereskedelmi megállapodások aláírói fogadalmat tesznek arra, hogy az egyezményeket saját jogrendjükbe adoptálják, és beiktatják saját országuknak a munkások és alkalmazottak biztonságát szolgáló legalapvetőbb jogszabályai közé, azonban az államok készsége arra vonatkozóan, hogy konfrontálódjanak a fehérgalléros bűnözéssel, lényegesen alulmúlja azon törekvésüket, hogy ilyen szabályozásokkal „szükségtelesenül és drágán” korlátozzák a kereskedelmüket. *A rendőrség és az ügyészség nemzeti alapon szervezett, éppígy azok a szabályok is, amelyek alapján eljárhatnak.* Ráadásul a több országban működő szervezeteknek lehetőségük van, hogy a kevesebb szabállyal körülbástyázott országokban vessék meg a lábukat. Az államok ugyanakkor a *kooperatív szabályozások* felé mozdulnak el. *Ma még kérdéses, hogy a nagy szervezetek növekvő dominanciája vajon jogi eszközökkel szabályozás alá vonható-e.* A példák inkább azt sejtetik, hogy az érdekezérelt gondolkodásmódot egyelőre nem siet felváltani az értékprioritást preferáló kontrollszemlélet.

III. A (büntető) jogi szabályozás lehetőségei és korlátai

Előjáróban rögzíthetjük, hogy a szakemberek véleménye a szóban forgó *bűncselekmények okait* illetően eltérő. Az okok – és ebből következően a megoldások – megtalálhatók mikro- és makroszinten. Az első csoportba sorolhatók a *szociálpszichológia* és a *szervezeti struktúra szintjén* felmerülő okok. A makroszintet szokás szuperstrukturális szintnek is nevezni. A különböző szinteken egyaránt többségben vannak azok az okok, amelyeket jogon kívüli eszközök segítségével lehet befolyásolni.²⁵ E helyütt utalok arra, hogy a *makroszinten elméletet művelők* két csoportjáról szokás említést tenni: a *marxizmusorientáltakról és a pluralisták közé* soroltakról. Tekintettel arra, hogy a marx elmélet szerint a vállalati bűnözés oksági összefüggésben van a kapitalista rendszer lényegével, az e körbe tartozó szakemberek a pluralistáknál pesszimistábbak a lehetséges kiút vonatkozásában. A pluralisták között viszont sokan vannak, akik az ellenőrzés gyengeségeire vagy éppenséggel az állam távolságtartó magatartására vezetnek vissza a szervezeti bűnözés körébe tartozó cselekmények elkövetésének fő okait. Ők szorgalmazzák mind a börtönbüntetések gyakoribb alkalmazását, mind a magasabb pénzbüntetések kiszabását. Érvelésük inkább elméleti, mint gyakorlatias indíttatású. Azt hangoztatják,

²³ Erről részletesen lásd PEARCE, Frank – SNIDER, Lauren: *Regulating Capitalism*. In PEARCE, Frank – SNIDER, Lauren (Eds): *Corporate Crimes: Contemporary Debates*. Toronto, 1995.

²⁴ SHOVER-WRIGHT: *Controlling White-Collar Crime?*... 361. o.

²⁵ Így PEARCE, Frank – SNIDER, Lauren: *Introduction*. In PEARCE-SNIDER: *Corporate Crimes*... 3. o.

hogy a büntetés a legsúlyosabb olyan morális szankció, amely elrettentő és nevelő hatása folyamánként a társadalmat ráébreszti arra, hogy a szervezeti bűncselekmény elkövetése súlyos következménnyel jár mind az elkövetőre, mind a társadalomra.²⁶

A *büntető igazságszolgáltatás* területén a vádhatóságok az említettektől függetlenül is számos nehézséggel néznek szembe. Ezek között első helyen annak az eldöntése áll, hogy egy szervezetben belül ki és milyen felelősséget visel az intézményen belüli döntésekért. Ez arra vezethető vissza, hogy a szervezeteken belüli döntési mechanizmus többnyire erősen fragmentált, és nem fut össze egyetlen személy kezében. Ez pedig konkrét esetben elősegítheti, hogy a döntéshozatalban részt vevők egymásra hárítsák a felelősséget. Ennek eredménye jellemzően az, hogy az egyéni számonkérhetőség helyébe a kollektív felelősség lép.²⁷ Ilyen esetben pedig olykor lehetetlen a jogsértő büntetőjogi úton történő felelősségre vonása.²⁸ S bár számos ország büntető jogszabályai lehetővé teszik a jogi személy felelősségének a megállapítását, a most említett körülmények mégis azt eredményezik, hogy ez a gyakorlatban viszonylag ritkán fordul elő.²⁹

A *polgári jog* a büntetőjognál azért alkalmasabb eszköz általában a fehérgalléros bűnözéssel, s így a vállalati bűnözéssel szembeni fellépésre, mert a bizonyítás alacsonyabb szintű standardjait használja a felelősség megállapítására. Ráadásul a károsultnak is inkább van esélye arra, hogy az elszenvedett veszteség megtérüljön.³⁰ Ez természetesen nem változtat azon a tényen, hogy a jogi személyek körében bekövetkező bűncselekmények esetén általában mind a tettes(ek), mind a sértett(ek) körét meglehetősen nehéz pontosan körbehatárolni.

A *közigazgatási jog* lehetőségeit vizsgálva az rögzíthető, hogy e jogág eszközeinek az alkalmazásával felruházott hatóságok az ellenőrző tevékenységük gyakorlása során inkább törekednek a megegyezésre, és kevésbé a büntetésre. Épp ezért például az Amerikai Egyesült Államokban elsősorban a közigazgatási hatóság foglalkozik a vállalatok jogsértő ügyleteivel, ami nem jelenti azt, hogy e szervek ne kezdeményeznének akár büntető, akár polgári eljárást a jogsértőkkel szemben.³¹ A jogalkotók azonban elsősorban arra törekednek, hogy megfelelő szabályozással a kezükben a gazdasági intézmények felett szociális kontrollt gyakoroljanak, s így vegyék elejét a jogellenes tetteknek.³² *E szemlélet elfogadása áttörést jelentett abban a hagyományos felfogásban*, amelyik hosszú időn át a jogi prevenció eszköztárát kizárólag

²⁶ Részletesen lásd SNIDER: *The Politics of...* 218–220. o.

²⁷ FISSE–BRAITHWAITE: *The Impact of Publicity...* Idézi BENSON–SIMPSON: *White-Collar Crime...* 186. o.

²⁸ Így BENSON–SIMPSON: *White-Collar Crime...* 186. o.; továbbá CLINARD, Marshall B. – YEAGER, Peter C.: *Corporate Crime*. New Brunswick, NJ, 2006. xxxvi–xxxvii. o.

²⁹ BENSON, Michael L. – CULLEN, Francis T.: *Combating Corporate Crime: Local Prosecutors at Work*. Boston, MA, 1998. Idézi BENSON–SIMPSON: *White-Collar Crime...* 187. o.

³⁰ BENSON és SIMPSON O.G. Simson esetét hozza fel: bár a büntetőbíró végül is felmentett őt az emberölés vádjától, a polgári bíróság megállapította a felelősségét (és a vétességét) mind a volt felesége, mind élettársának halála miatt. BENSON–SIMPSON: *White-Collar Crime...* 188. o.

³¹ Uo. 189. o.

³² Uo. 190. o. Ez egyébként teljes mértékben összhangban van Sutherland több helyütt kifejtett álláspontjával. Így például SUTHERLAND, Edwin H.: *White-Collar Crime: The Uncut Version*. New Haven, 1983. 6., 52–53. o.

vagy főként a büntetőjog (kisebb mértékben az ún. kis büntetőjognak is titulált szabálysértési jog) keretein belül képzelte el.

Az előzőekben felvázolt megállapítások, felvetett lehetőségek és korlátok jórészt a *nemzeti joghatályon belül elérhető cselekményekre és személyekre* vonatkoznak. A tudományos-technikai fejlődésnek az utóbbi néhány évtizedben még a korábról is inkább felgyorsuló fejlődése, az új műszaki lehetőségek még inkább feltűnővé teszik azt a korábról is jól ismert tényt, hogy a jogi szabályozás általában, ezen belül a büntetőjog mindig megkésve követi a valóság kihívásait. A jognak ez a jellemvonása most azzal tetéződik, hogy az újdonságok szabályozása eleve nehezebb, ráadásul ezek a fejlesztések (mint például az internet és a hozzá kapcsolódó számos egyéb novum) folyamatos és számos más életterülethez képest sokkal gyorsabb változásban vannak. Nemhogy a kodifikált, de az átalakulásokra bizonyos mértékben érzékenyebben reagálni képes szokásjog sem képes lépést tartani a való világgal.³³ Ugyan-ez a megállapítás talán még fokozottabb mértékben érvényes az államhatárokat átlépő nagyvállalatok tevékenységével kapcsolatos szabályozási dilemmákra.

A büntetőjog hatékonysága iránti kételkedés a tények ismeretében teljességgel megérthető, hiszen a globalizáció részeként a *világ nagy hányadát behálózó nagyvállalatok* a múlt század nyolcvanas éveitől kezdődően olyan átalakulásokon mentek át, amelyek – e szervezetek gazdasági súlya miatt – mindinkább *lehetetlenné teszik a büntetőjogi úton történő felelősségre vonásukat*. Jellemző erre a helyzetre, hogy például már a kilencvenes évek végén a világ ötvenegy legnagyobb vállalata nemzetközi konszern volt, ami azt jelenti, hogy függetlenek voltak egyes országok nemzeti hatóságaitól. A világranglista tizenkettedik helyét elfoglaló Walmart éves bevétele több volt, mint a világranglista végén álló százhatvanegy ország összesített nemzeti jövedelme. Olyan hatalmas vállalatok, mint a General Motors, a Mitusi és az Itoh eladásai meghaladták a százmilliárd dollárt, aminek nagyságát jól kifejezi az a tény, hogy a bevételük nagyobb volt, mint Dánia, Finnország és Norvégia összesített GDP-je.³⁴

A *büntetőjog eszköztárának alkalmasságával* kapcsolatban megjegyzendő, hogy elvileg ugyan volna lehetőség a hatékonyság növelésére, azonban ennek olyan egyéb feltételei hiányoznak, mint például az ellenőrzés, a bizonyítástechnika nagyságrendekkel magasabb színvonalra emelése, vagy a szigorúbb büntetések törvényi rögzítése. Ezek nélkül azonban ez a fajta kontrollrendszer belátható időn belül képtelen lesz a társadalom többsége szükségleteinek a kiszolgálására. Ráadásul, ha a tetteket csak a büntetőjog karanténjába zárnánk, azt a tévhitet kelthetnénk, mintha e cselekmények és elkövetőik elkülöníthetők volnának a társadalom

³³ Lásd erről STONE, Christopher D.: *Where the Law Ends: The Social Control of Corporate Behavior*. New York, 1975; GRAIBAKY, Peter N. – SMITH, Russel G. – DEMPSEY, Gillian: *Electronic Theft: Unlawful Acquisition in Cyberspace*. Cambridge, 2001. 185. o. Idézi BENSON-SIMPSON: *White-Collar Crime...* 194–195. o.

³⁴ DOBBIN, Frank: Review of William G. Roy, *Socializing Capital: The Rise of the Large Industrial Corporation in America*. *Contemporary Sociology*, 27. (1998). Idézi SMIDDER, Laurcen: *The sociology of corporate crime: an obituary (or: whose knowledge claims have legs?)* In WITTEB, David (Ed.): *Crimes of the Powerful: a Reader*. Maidenhead, 2009. 197. o.

egész rendszerének a működésétől, ideértve annak zavarait,³⁵ amelyeket képtelenség egyedi szintű büntetőjogi eszközökkel orvosolni. Az ma már szakmai körökben evidens, hogy a prostitúciót, az alkoholizmust, a drogélvezetet nem lehet mégoly radikális jogi, s különösen nem büntetőjogi eszközökkel megszüntetni. Be kellene látni, hogy az előbb felsoroltakhoz hasonlóan az *elitdeviancia körébe sorolt jelenségek (ha ugyan a most tárgyalt társadalomra veszélyes teitek egyáltalán annak tekinthetők) olyan tömeges elterjedtségével állunk szemben, aminek a gyökereit nem az egyes egyénben, nem ilyen vagy olyan csoportban, valamiféle a többségi társadalomtól elidegenedett szubkultúrában, hanem a társadalom, a társadalmak rendszereinek hibás működésében kell keresni, és a megoldást is abban a közegeben lehet megtalálni.*

A szakemberek – mint láthattuk – egyetértenek abban, hogy a nem kívánt következményekhez vezető tevékenységek *kontroll*ja inadekvát, az elrettentő mechanizmus esetlegesen működik, és a *károkozással előidézett haszonnal egybevetve* a szankciók enyhék, bár ezek hatásosságáról helytől és országtól függően különbözőek a tapasztalatok.

Meglehetősen nehéz eldönteni, hogy mikor és hol van az a határ, amikor és ahol beavatkozásra szükség van. A *Finszter Géza* által definiált természetes bűncselekmények³⁶ körében legalább a jogi-büntetőjogi határvonalak kijelölhetőek. Ő hívja fel a figyelmet arra is, hogy a „tisztesség és a gonoszság időnként nehezen felismerhető és még nehezebben bizonyítható”. Sőt! „Az a veszély állandóan jelen van, hogy a jó elnyeri méltó büntetését, a rossz pedig a büntetlenség elismerésében részesül. Lassan kialakulhat az a helyzet, hogy a jogkövetés nagyobb kockázatot jelent, mint a jogsértés.”³⁷ A korábban hangoztatottakat itt egy *Al Gore*-idézettel egészítem ki, ami megint csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a globalizált világban minden megváltozott és változik folyamatosan, akkor is, ha ezt esetleg nem vesszük észre, vagy nem

³⁵ Így SNIDER, Lauren: *The Politics of...* 221. o. A szervezetelméleti talajon állók különféle nézeteinek részletes ismertetését lásd 222–223. o.

³⁶ „A természetes bűncselekmény az alábbi követelménynek felel meg: a jog keletkezésétől kezdődően időben mindig, térben pedig mindenhol egyformán büntetendő, a jogi elmarasztalás aranyfedezete pedig az egyetemes erkölcsi elítélés.” Lásd FINSZTER Géza: *A rendészet elmélete*, Budapesti, 2003. 168. o. Az eddig megismert tények és összefüggések alapján talán látható: a vizsgált kör maga és résztvevőinek döntései és tettei gyakran nem besorolhatók a most megadott definíció korlátai szerinti természetes bűncselekmények sorába. Különösen akkor nem, ha a „mindenhol” és az „egyetemes” kifejezésekkel országhatárokat, kultúrákat szelünk át. Ugyanítt Finszter írja le (amely véleményével a kriminológusok közül sokan mások osztoznak), hogy „a büntetőjogi represszió az erkölcsi rosszallás kifejezésén túl másra nemigen alkalmas”. FINSZTER: *A rendészet...* 169. o. Én teszem hozzá (és erre is láthattunk példákat): a globalizált világ számos bűncselekménye esetében gyakran még arra se!

³⁷ FINSZTER: *A rendészet...* 169. o.

mindig vagyunk rá tekintettel. „Mivel a világháló átível a határok felett, a nemzetállamok már nem tudják saját értékrendjüket (legalábbis a hatalmon levő Kormányét) tükröző törvénykezéssel és szabályozással kezelni az ilyen jellegű problémákat.”³⁸

IV. Összegzés

A transznacionális vállalatok közvetlen vagy közvetett kártevésai általában elkerülik a statisztikai adatszolgáltatásokat, ezért a hagyományos bűncselekményekhez viszonyítva nyilvánvalóan magas latenciával számolhatunk. E bűncselekmények számbavételi nehézségeinek a közös gyökere abban fogható meg, hogy *a tett megítélésének gyakorta nincsenek meg a nemzetközi (értsd: világ)-mértékekben is szilárd alapokon nyugvó kritériumai*. Következésképp *a bűn minőségének megítélése mind etikai, mind jogi szempontból ingatag alapokon nyugszik*. A transznacionális cégek termelési-szervezési manőverei épp ezeket a hézagokat használják ki. Mindaddig, amíg ebből az ellentmondásos állapotból a társadalmak és azok irányító-felügyelő szervei nem képesek kikecmeregni (amire jelen viszonyainkat tekintve belátható időn belül kevés esély mutatkozik), addig a büntetőjogtól naivitás volna elvárni, hogy képes legyen betölteni sok ezer éves hagyományain építkező szerepét. Amennyiben bizonyos tettek egyékes megítélése már etikai szinten megbicsaklik, hogyan volna elvárható, hogy a büntetőjog ezek körében igazság szolgáltatására képes legyen? Bele kell nyugodnunk, hogy *épp a legsúlyosabb bűnök egy viszonylag széles mezeje büntetőjogi eszköztárral megbüntethetetlen marad*. Ez persze nem kell, hogy feltétlenül keserűséggel töltsön el bennünket, hiszen annál szélesebb terep nyílik a *proaktív prevenció* megannyi változatának, ideértve azok számos talán ma még nem is ismert lehetőségét.

³⁸ Al Gore volt USA-alelnök, azóta neves környezetvédelmi aktivista-szakértő ezt a kormányzati portálok feltörésére szakosodott „haktivisták” ténykedésével kapcsolatban jelenti ki. (Lásd GORE, Al: *A jövő. A globális változás hat mozgatórugója*. Budapest, 2013. 98. o.) Nem kell különleges képzelőerő ahhoz, hogy belássuk: a megállapítás a világot behálózó cégek tevékenységével kapcsolatban szintén megállja a helyét.